

Мищенко А. Л.,

Український мовно-інформаційний фонд НАН України, м. Київ, Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, м. Кіровоград

ТЕОРІЯ МОВЛЕННЕВИХ АКТІВ ТА ІНСТРУКТИВНІ ТЕКСТИ

Статтю присвячено аналізу теорії мовленнєвих актів та її практичного застосування в процесі формулювання інструкцій з експлуатації для користувачів з метою забезпечення ефективної дистанційної комунікації.

Ключові слова: комунікація, теорія мовленнєвих актів, мовленнєвий акт, інструкція з експлуатації.

Статья посвящена анализу теории речевых актов и ее практического использования в процессе создания инструкций с эксплуатации с целью обеспечения эффективной дистанционной коммуникации.

Ключевые слова: коммуникация, теория речевых актов, речевой акт, инструкция с эксплуатации.

The article is devoted to the analyses of the speech act theory and its practical use in the process of manual creating for the purpose of effective remote communication ensuring.

Keywords: communication, theory of speech acts, speech act, the manual.

Об'єктом дослідження теорії мовленнєвих актів є акт мовлення, який складається з висловлення мовця й певної комунікативної ситуації. Обмеження об'єкта вивчення дозволило сконцентрувати увагу дослідників на детальному вивченні структури мовленнєвого акту як елементарної одиниці спілкування. У такому контексті мовленнєвий акт виступає мінімальною одиницею мовленнєвої комунікації.

У теорії мовленнєвих актів було створено власну модель реалізації комунікації, визначальними факторами успішності якої виступають учасники комунікації, повідомлення, комунікативна ситуація, модель мовленнєвого акту, мотивація, намір та мета комунікацій та прогнозований результат комунікації. Основною характеристикою теорії мовленнєвих актів є бачення мовленнєвого акту автором як способу вирішення певного комунікативного завдання, яке визначає вибір тих чи інших релевантних вербальних та невербальних засобів. Таким чином, вербальна комунікація визначається інтенцією мовця й комунікативною ситуацією, а формою її реалізації у мовленні є граматично, логічно й семантично структуроване висловлення або текст, мета якого – викликати певну реакцію реципієнта.

Вербальна комунікація у тріаді мовленнєвої дії як наміру, мовленнєвого акту й реалізованої у висловленні чи тексті мовленнєвої структури, стала об'єктом дослідження теорії мовленнєвих актів, започаткованої англійським філософом та логіком Д. Остіном та постульованій у його праці “Howto do things with words”, яка вперше була опублікована у 1962 р. [1]. Науковець розглядав мову як знаряддя досягнення певної комунікативної мети, підкреслюючи у такий спосіб її інструктивність, а мовлення – як інструмент реалізації інтенції мовця (мети і/або наміру) в процесі мовленнєвої дії. Дж. Остін виокремив три складові мовленнєвого акту: 1) локуцію, 2) ілокуцію та 3) перлокуцію.

Локуція являє собою мовленнєву дію, яка реалізується в усному чи письмовому висловленні. Тому локуція складається з фонетичного чи графічного, лексичного, граматичного, смислового та логічного компонентів висловлення, за рахунок використання яких автор надає висловленню певного значення.

Перлокуція як можливість впливу на адресата, його свідомість та поведінку (напр., викликати подив, розуміння, співчуття тощо) передбачає досягнення мовцем поставленої мети відповідно до ілокуції автора й може класифікуватись як позитивна чи негативна реакція адресата на висловлення, що зумовлює успішну комунікацію чи комунікативний конфлікт. Тобто, перлокуція – це прогнозований результат мовленнєвого акту, який досягається за допомогою мовленнєвої дії. Подекуди мовленнєва дія зумовлює непередбачувану комунікативну ситуацію, напр.: викликає подив замість запланованого залякування. Таким чином, перлокутивний акт безпосередньо не пов'язаний із змістом висловлення і виходить а межі комунікативної дії (висловлення).

Основна відмінність ілокутивного та перлокутивного актів полягає у спрямованості першого на досягнення запланованої комунікативної мети, яка реалізується відповідно до ustalених у певній культурі конвенціоналізованих зразків, що визначають культурно зумовлені норми поведінки. Таким чином, правила ілокуції знаходяться в площині прагматики, а не лінгвістики, а інтенційний та конвенціональний компоненти ілокутивного акту унаочнюють протиріччя між суб'єктивним як інтенцією мовця та об'єктивним як незалежними від мовця способами розпізнавання інтенції учасниками комунікації.

Дослідження ілокуції як наміру і/або мети висловлення дозволила учневі Дж. Остіна Дж. Сьорлю створити класифікаційну модель мовленнєвих актів, у якій науковець виокремив п'ять класів: 1) репрезентиви (інформативні мовленнєві акти), 2) директиви, 3) комісиви (прийняття зобов'язань), 4) експресиви (акти, яві виражають емоційний стан мовця) та 5) декларативи (акти – встановлення) [5, с. 10].

До репрезентативів автор відносить мовленнєві акти, які характеризуються істинністю та несуперечливістю змісту висловлення, напр.: констатації фактів, описи, судження, твердження, які оцінюються за шкалою “істина-неправда”.

Декларативи представлені мовленнєвими актами, мета яких полягає у спонуканні реципієнта до дії. Декларативи реалізуються у запрошеннях, пропозиціях, вимогах тощо.

Комісиви є мовленнєвими актами, мета яких – покласти на мовця зобов'язання щодо здійснення певної дії або примусу дотримуватись певних правил у майбутньому.

Експресиви виражають емоційний стан мовця, тому вони не передбачають пристосування мовця до комунікативної ситуації. За допомогою експресивів мовець виражає своє ставлення, настрої, побажання, оцінку чи під-

тримує соціальні контакти (через привітання, поздоровлення, співчуття тощо) з іншими учасниками комунікації згідно правил соціального етикету.

До декларативів автор відносить мовленнєві акти, які є втіленням відповідності між змістом висловлення та позамовною дійсністю. Основна ознака мовленнєвих актів декларативного типу в тому, що їх успішна реалізація змінює статус або умови, зазначених об'єктів. Декларативи передбачають володіння мовцем відповідною фаховою компетенцією й реалізуються у таких конвенціоналізованих мовленнєвих актах як хрещення, вінчання, публічне призначення на посаду, винесення вироку, присвоєння премій та нагород, офіційне та урочисте відкриття конференцій і т. ін.

Вибір того чи іншого мовленнєвого акту зумовлюється його функціональними характеристиками. Для технічної комунікації, наприклад, характерні репрезентативи, напр.:

Dieses Handbuch beschreibt die Bedienung und die Funktionen des Anwendungsprogramms UMMT (Utility for Mandate Management Tasks). UMMT ist ein leistungsfähiges Konfigurationswerkzeug, mit dem CLAT-Administratoren linguistische und programmtechnische Ressourcen für das IAI-Sprachprüfwerkzeug CLAT (Controlled Language Authoring Technology) definieren, generieren und verwalten können [2, с. 7].

Поширеними мовленнєвими актами інструкцій з експлуатації є директиви, напр.:

Wählen Sie im Menü "Datei" den Menüeintrag "Neues Projekt" [2, с. 15].

Гарантійні зобов'язання виробника репрезентують комісиви, напр.:

Wir gewähren auf alle Original-Teile 5 Jahre Garantie.

Рекламні тексти на продукцію представлені здебільшого комісивами.

С. Гьопереріх аналізуючи різного типу інструктивні тексти виокремила три основні помилки на рівні ілокуції, які допускають технічні редактори в процесі формулювання технічного тексту [3, с. 61-70]:

1. Помилки на рівні уживання невідповідного типу мовленнєвого акту чи уживання непрямих мовленнєвих актів, які вимагають від реципієнта додаткових ментальних зусиль для інтерпретації змісту повідомлення.

2. Використання індикаторів ілокуції неоднозначних в межах певного типу мовленнєвого акту.

3. Неправильність чи відсутність логіко-семантичних зв'язків між окремими реченнями тексту.

Помилки на рівні типу мовленнєвого акту часто допускають розробники продукту, які на підприємствах замість технічних редакторів створюють технічну документацію на продукти. Поширеною помилкою у текстах такого типу С. Гьопереріх вважає формулювання їх у формі репрезентативів, напр.: *Schalter Avertingt die Türen*, в той час, як функціонально вони повинні інструктувати користувача щодо виконання певної дії, яка забезпечує перебіг технічного процесу. Тому, згідно теорії мовленнєвих актів, інструктивні тексти необхідно формулювати у формі директивів, напр.: *Zum Veringelnder Türen Schalter ADrücken*. Цей тип помилки дослідниця пояснює перспективою бачення продукту. Так, розробників, в першу чергу, цікавить комплектація продукту, принцип його роботи, функціональність, можливості технічної оптимізації, що унаочнюється у дескриптивних текстах й репрезентативних мовленнєвих актах. Споживача й користувача більше цікавить правильна та безпечна експлуатація продукту та реакція системи на його дію, тобто – зворотний зв'язок між діями користувача та реакцією системи на ці дії. Це дозволяє відповісти на запитання: Чи правильно я експлуатую продукт? Тому користувач очікує на інструктивний текст у формі директиви. Отже, для забезпечення ефективної комунікації інструкції з експлуатації важливо формулювати з перспективи користувача, напр.:

ACHTUNG!

Das in dieser Maschine benutzte synthetische Schmieröl enthält Zusätze, die, wenn sie über einen längeren Zeitraum mit der Haut in Kontakt kommen, adsorbiert werden und dann giftig wirken [3, с. 62].

Цей сегмент тексту описує особливості мастила, але експліцитно не акцентує увагу споживача на наслідках для нього у випадку попадання мастила на шкіру. Тому оптимізувати його дослідниця пропонує варіантом, який чітко інформує користувача, чого необхідно уникати та чому це необхідно, напр.:

ACHTUNG!

Lassen Sie das giftige Schmieröl dieser Maschine keinesfalls länger als eine Stunde auf Ihrer Haut.

Das synthetische Schmieröl enthält Zusätze, die nach einer Stunde in Ihre Haut eindringen und dann als Gift wirken [3, с. 62].

Надзвичайно важливим, наприклад, у директивних текстах вважається уживання слів-маркерів, які інформують користувача щодо пропозиції (змісту) висловлення, напр.: застереження, заборона рекомендація (*Wichtig! Hinweis! Achtung! Vorsicht!* та ін.). Усталеними варіантами перекладу таких сигнальних слів у різних мовах, які попереджають про небезпеку, застерігають чи покликані привернути увагу реципієнта, є такі, напр.:

українська мова: НЕБЕЗПЕЧНО, ОБЕРЕЖНО, УВАГА

російська мова: ОПАСНО. ОСТОРОЖНО. ВНИМАНИЕ

англійська мова: DANGER, WARNING, CAUTION

німецька мова: GEFAHR, WARNUNG, VORSICHT

іспанська мова: PELIGRO, ADVERTENCIA, ATENCIO

французька мова: DANGER, ADVERTISSEMENT, ATTENTION

польська мова: NIEBEZPIESZENSTWO, OSTRZEZENIE, OSTROZNIENIE

Вибір неправильних маркерів ілокуції подекуди зумовлює невірну інтерпретацію користувачем семантики повідомлення та, як наслідок, – виведення продукту з ладу, травмування користувача тощо, напр.:

WICHTIG!

Der Projektname darf nicht schon für ein anderes Projekt vergeben sein. Er darf weder Leerzeichen noch Schrägstriche enthalten [2, с. 14].

Формулювати однозначні висловлення дозволяють відповідні ілокутивні дієслова та маркери ілокуції, які співвідносяться з мовленнєвими актами, серед яких виокремлюються такі:

- *funktionieren, arbeiten, bedienen* / *work, serve* (для репрезентативів);
- *lassen, machen* / *let, make* (для директивів);
- *gewähren, garantieren, besprechen* / *warranty, discuss* (для комісивів);
- *empfehlen, raten, grüßen, wünschen* / *recommend greet, wish* (для експресивів);
- *erklären, eröffnen, einstellen* / *declare open, adjust* (для декларативів).

Аналізуючи великі корпуси технічних текстів, С. Гьопферіх сформулювала конкретні рекомендації для інструкцій з експлуатації німецькою мовою [3, с. 70–74], напр.:

1. Формулювати інструкції та заборони необхідно у формі імперативних речень або конструкцій з імперативним інфінітивом, напр.:

Öffen Sie niemals Gehäuse (наказове речення).

Gehäuseniemal öffnen (конструкція з імперативним інфінітивом).

Оскільки, особовий займенник "*Sie*" створює враження опосередкованого діалогу з користувачем. Проте повторювання займенника "*Sie*" у наказових реченнях суттєво подовжує текст, тому, як правило, перевага у німецьких технічних текстах надається конструкціям з імперативним інфінітивом. Тестування користувачів щодо зрозумілості технічних текстів показало, що інструктивні тексти зрозуміліші реципієнтам, якщо перед конкретними пошаговими інструкціями з імперативним інфінітивом уживається наказове речення, яке створює ілюзію безпосереднього звертання до споживача, напр.:

Zum Ausdruck des Textes auf Endlospapier gehen Sie folgt vor:

2. *Drucker einschalten*

3. *Papier einlegen*

4. *Hebel auf Traktorantrieb umschalten*

5. *ONLINE-Taste drücken* [3, с. 71]

Інструкції й заборони бажано формулювати у формі конструкцій з імперативним інфінітивом, оскільки вони "звучать" авторитарніше порівняно з імперативними реченнями, а прислівники *nie, niemals, nicht, aufkeinenFall, keinesfalls* інтенсифікують авторитарність висловлення, напр.:

Öffnen Sie das Gehäuse nicht.

Das Gehäuse nicht öffnen.

Gehäuse keinesfalls öffnen [3, с. 71].

2. Рекомендації чи не рекомендовані дії радять формулювати експліцитно, тобто уживаючи ілокутивні дієслова *empfehlen, raten* (нім.)/ *recommend, suggest* (англ.), напр.:

Es empfiehlt sich (nicht) den Zierring zu Reinigungszwecken abzunehmen.

У директивних текстах слід надавати перевагу однозначним формулюванням й чітко розмежовувати рекомендовані та обов'язкові дії користувача. Формулювання у формі рекомендацій допускається виключно у тих випадках, коли недотримання рекомендацій не матиме негативних наслідків для нього й не призведе до пошкодження продукту. Тому висловлення у формі рекомендацій формулюється у тих випадку, якщо такі дії, наприклад, дозволяють продовжити термін експлуатації продукту. Для інтенсифікації рекомендацій експліцитно підкреслюється бажаність дотримання конкретних рекомендацій.

В інструкціях та рекомендаціях німецькою мовою необхідно уникати:

1. Модальних дієслів *müssen, können, sollen*, оскільки вони "звучать" авторитарно й немов би примушують користувача до виконання певної дії. Проте комунікативна мета інструктивного тексту полягає в його інформуванні щодо правильної експлуатації продукту, напр.:

Sie müssen die Abdeckplatte abschrauben.

Die Abdeckplatte soll abgeschraubt werden.

Крім того, уживання в директивному тексті модальних дієслів з інфінітивом у пасивному стані не пояснює користувачеві, хто повинен виконувати ту чи іншу дію.

2. Презенс кон'юнктив з неозначено особовим займенником *man* також уважається сьогодні не зовсім вдалою формою формулювання інструкцій, оскільки такі речення сприймаються радше як рекомендації, а не обов'язкові дії, напр.:

Man nehme die Abdeckplatte ab.

3. Конструкції з дієсловом *sein + zu + Infinitiv* асоціюються з канцелярським стилем німецької мови, тому часто сприймаються мовцями негативною подібно до речень у пасивному стані не вказують на особу, яка повинна виконувати дію, напр.:

Die Abdeckplatte ist abzunehmen.

4. Пасивний стан використовується переважно у природничих та технічних текстах для опису процесів. У пасивних конструкціях діюва особа теж, як правило, не згадується. Тому, технічні редактори радять уникати пасивних конструкцій в інструктивних текстах, напр.:

Die Abdeckplatte wird abgenommen.

Таким чином, залежно від типу мовленнєвого акту граматичними маркерами ілокуції можуть виступати:

- спосіб: дійсний, умовний чи наказовий, а також уживання імперативного інфінітиву в німецькій мові;
- стан: активний чи пасивний;
- тип речення: розповідне, питальне чи спонукальне;
- частки, напр.: *dann, nun, also, doch / then, well, then, but* та ін.

Проте відсутність граматичних маркерів, як правило, не заважає компетентним мовцям розуміти ілокуцію автора. Цей феномен пояснюють останні дослідження в галузі психології та когнітивної лінгвістики, у яких розуміння семантики повідомлення людиною розглядають як дихотомічний процес, що складається з двох взаємопов'язаних та взаємозумовлених процесів "bottom-up процес" (знизу вгору) та "top-down" (зверху вниз)

[3, с. 112]. Bottom-up процес передбачає екстракцію інформації в процесі рецепції повідомлення. На другому етапі– top-down процес– екстрагована інформація співвідноситься з фоновим знанням реципієнта, яке зберігається у його довготривалій пам'яті й активується для розуміння цієї інформації. Таким чином, семантика повідомлення не іманентна, а виводиться реципієнтом в процесі його когнітивного опрацювання через розуміння мовних одиниць тексту та їх інтерпретації залежно від рівня освіти, ментальних здібностей, вікової групи, соціального статусу тощо. Тому процес розуміння називають “когнітивним конструктивізмом” [4].

Таким чином, використання правильних та відповідних граматичних і лексичних маркерів ілокуції та прямих мовленнєвих актів дозволяє формувати однозначні висловлення й сприяє успішній комунікації дистанційно й темпорально віддалених її учасників. Залежно від ілокуції мовець обирає спосіб формулювання висловлення, яке інтерпретується реципієнтом відповідно до комунікативної ситуації, а вірна інтерпретація адресатом ілокуції висловлення є одним із визначних факторів успішної комунікації. Тому в процесі навчання мови та перекладу необхідно звертати особливу увагу на конвенціоналізовані експліцитно-виражені граматичні, лексичні та стилістичні засоби формулювання ілокуції, застосування яких гарантує її розуміння реципієнтами й дозволяє уникати комунікативного конфлікту через незрозумілість чи неоднозначну інтерпретацію змісту висловлення.

Література:

1. Austin, John L. : How to do things with words / J. L. Austin. – 2. rev. ed., repr. Cambridge, Mass. : Harvard Univ. Press, 2005. – 168 S.
2. CLAT-UMMT-Manual-DE. – Saarbrücken: IAI, 2010. – 104 S.
3. Göpferisch S. Textproduktion im Zeitalter der Globalisierung : Entwicklung einer Didaktik des Wissenstransfer / Susanne Göpferisch – 3. Aufl. – Tübingen : Stauffenburg-Verl., 2008. – 497 S.
4. Hörmann H. Meinen und Verstehen : Grundzüge einer psychologischen Semantik / Hans Hörmann. – 1. Aufl. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1976. – 552 S.
5. Searle J. R. A Classification of Illocutionary Acts / J. R. Searle // Language in Society 5, 1976. – P. 1-23.